

**Analytical study of the talking tree motif in Persian and Arabic
versions of Qazwini's Wonders of Creation
(Ajā'ib al-makhlūqāt wa gharā'ib al-mawjūdāt)
depicted in India**

Seyed Reza Hoseini*

Fatemeh Heidari**

Abstract

The increase of some ritual and mythical concepts about trees has tied them to specific meanings and beliefs. One of these trees is the talking tree, which has a long history and has a wide presence in the art of different ethnic groups in the world, especially in Eastern cultures such as India. The aim of this study was to analyze the visual characteristics and visual qualities of the talking tree motif in Persian and Arabic versions of Qazwini's Wonders of Creation (Ajā'ib al-makhlūqāt wa gharā'ib al-mawjūdāt) depicted in India and to analyze their similarities and differences. Accordingly, the research questions are: 1- What are the visual qualities used in the talking tree motif in the Persian and Arabic versions of Qazwini's Wonders of Creation depicted in India? 2- What are the aspects of similarities and differences in the talking tree motif in Persian and Arabic versions of Qazwini's Wonders of Creation depicted in India? The research method is descriptive-analytic and the data are collected using library resources. The statistical population of this research includes 11 images of six versions of Persian and Arabic Qazwini's Wonders of Creation.

Keywords: Persian and Arabic versions, Zakaria Qazwini, Wonders of Creation, Talking Tree , Painting.

* Assistant Professor, Department of Painting, Faculty of Arts, Shahid University, Tehran, Iran (Corresponding Author), rz_hosseini@shahed.ac.ir

** Master of Art Research, Shahid University, Tehran, Iran, f.heidari13700@Gmail.com

Date received: 26/03/2023, Date of acceptance: 30/08/2023

مطالعه تحلیلی نقش درخت سخن گو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصور شده در هند^۱

سیدرضا حسینی*

فاطمه حیدری**

چکیده

گسترش برخی مفاهیم آیینی و اسطوره‌ای درباره درختان، موجب گره خوردن آنها با معانی و باورهای خاص شده است. از جمله این درختان، درخت سخنگو است که قدمتی طولانی داشته، در هنر اقوام مختلف جهان به‌خصوص فرهنگ‌های شرقی نظیر هند، حضوری گسترده دارد. پژوهش حاضر با هدف تحلیل ویژگی‌های تصویری و کیفیات بصری نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصور شده در هند و واکاوی وجوه اشتراک و افتراق آنها انجام گرفته است. سؤالات پژوهش عبارتند از: ۱- کیفیات بصری به‌کاررفته در نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصور شده در هند کدام‌اند؟ ۲- وجوه اشتراک و افتراق نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصور شده در هند چیست؟ این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته و داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است. جامعه پژوهش شامل ۱۱ تصویر از شش نسخه فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی است.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌های فارسی و عربی. عجایب‌المخلوقات. زکریای قزوینی. درخت سخنگو، نگارگری.

* استادیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، ایران، تهران (نویسنده مسئول)، rz_hosseini@shahed.ac.ir

** کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشگاه شاهد، ایران، تهران، f.heidari13700@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۸

۱. مقدمه

درخت یکی از کهن‌ترین نمادها در فرهنگ‌ها و ملت‌های مختلف جهان، به‌خصوص در فرهنگ‌های شرقی است. این عنصر زیبای طبیعت همواره گرمی و ارزشمند تلقی شده و در باور مردمان قدیم نماد زندگی بوده است و در بیشتر موارد دارای بار معنایی مثبت است. همچنین به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر طبیعت همواره مورد توجه نویسندگان و هنرمندان قرار گرفته است. از این رهگذر در برخی فرهنگ‌ها مانند فرهنگ هندی، درختان بسیار مورد اهمیت و حتی مورد پرستش واقع شده‌اند. باور مردمان این سرزمین بر هنر ایشان تأثیر بسیار قوی داشته است، تا جایی که نگارگری هندی مسائل و مفاهیم پیچیده‌ای را تجسم می‌بخشید که در آیین و اعتقادات و اساطیر این سرزمین مورد توجه خاص بود. چنانکه در آیین هندی، وجود درختان و تخت‌های خالی به مثابه نشانه‌ای از بودا قابل مشاهده است. علی‌رغم وجود انواع متنوعی از درختان مقدس در هند، برخی درختان با مفاهیم خاص و اشکال ویژه در هنر این سرزمین گسترش یافته‌اند که یکی از این درختان ویژه درخت سخنگو است. در نقش‌آفرینی این درخت، هنرمندان بسته به تخیلات ذهنی نامحدود خویش و آنچه ادبیات در اختیارشان قرار می‌داد، دست به آفرینش نقوشی زده‌اند که امروزه بسیار عجیب می‌نماید. هدف از این پژوهش تحلیل ویژگی‌های تصویری و کیفیات بصری نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصورشده در هند و واکاوی وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها می‌باشد. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این سؤالات است: ۱- کیفیات بصری به کار رفته در نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصورشده در هند کدام‌اند؟ ۲- وجوه اشتراک و افتراق نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصورشده در هند چیست؟ برای پاسخ به پرسش‌ها با در نظر گرفتن کیفیات بصری و مقایسه و تطبیق تصویر با متن اصلی و استخراج وجوه اشتراک و افتراق نسخه‌ها با یکدیگر، به تحلیل کیفی تصاویر پرداخته شده است. لازم به ذکر است که پژوهش‌هایی چند از بُعد تاریخی و بررسی موجودات خیالی همچون دیو و غول در کتاب عجایب‌المخلوقات صورت گرفته است که به نتایج ارزنده‌ای دست یازیده‌اند. اما برتری پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های پیشین از آن جهت می‌باشد که به شناسایی افسانه درخت سخنگو در این کتاب پرداخته است و یک نقش واحد را در شش نسخه به‌دست آمده از دوره‌های مختلف مورد تحلیل و تطبیق قرار داده است. در این پژوهش ابتدا در باب زمینه‌های شکل‌گیری عجایب‌نامه‌ها صحبت به میان آمده و سپس

عجایب‌نامه‌نویسی در هند مورد بحث مختصری قرار گرفته است. در ادامه به شناخت و معرفی زکریای قزوینی و کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات پرداخته و پس از آن نسخه‌های مورد تطبیق، معرفی و تلاش شده است تحلیلی منطقی از نقش درخت سخنگو در هریک از نسخه‌ها آورده شود. در انتها، نتایج پژوهش در قالب جداولی به صورت تفکیکی ارائه شده است.

۲. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی با رویکرد تطبیقی است و برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از روش اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش به شکل هدفمند انتخاب گردیده و متشکل از ۱۱ تصویر از شش نسخه فارسی و عربی مصور شده از کتاب عجایب‌المخلوقات قزوینی در هند است که متعلق به دوره‌های مختلف تاریخی این سرزمین می‌باشد. همچنین تجزیه و تحلیل نسخه‌ها نیز به صورت کیفی انجام گرفته است.

۳. پیشینه پژوهش

بررسی‌های صورت گرفته حاکی از آن است که پژوهش‌های انجام شده تا کنون، در اغلب موارد شامل معرفی نسخه عجایب‌المخلوقات و یا تطبیق نقوشی از قبیل دیو و اجنه در تصویرسازی‌ها بوده است، لیکن هیچ‌یک از تحقیقات بر نقش درخت سخنگو در این نسخه تأکید نداشته‌اند. از میان تحقیقاتی که در قالب کتاب و مقاله در داخل و خارج از کشور انجام پذیرفته، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱- دلاوری، دیانا. (۱۳۹۴). تحلیل و بررسی تصاویر کهن‌ترین نسخه خطی عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی (موجود در کتابخانه مونیخ؛ با تأکید بر موجودات بحری). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا. هدف این پژوهش معرفی، تحلیل و بررسی تصاویر موجودات خیالی و حیوانات در فصل «عجایب و حیوانات بحری» در این نسخه بوده است.

۲- کیانی‌نژاد، اشرف. (۱۳۹۳). معرفی و مطالعه نسخه خطی مصور عجایب‌المخلوقات قزوینی دانشگاه کمبریج. نامه بهارستان. شماره سوم. ۶۰-۷۵. نسخه خطی که در این

پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته است، متعلق به قرن دهم هجری قمری است. در این پژوهش نگاره‌های موجود در چهاربخش سیارات، فرشتگان، جزایر و صنایع از نظر قواعد و اصول بنیادی شامل کمپوزیسیون، رنگ، شخصیت‌پردازی انسان‌ها، فضاسازی در نگاره‌ها و نگرش هنرمند تصویرگر به موضوعات، مورد بررسی قرار گرفته است.

۳-آزند، یعقوب. (۱۳۹۳). هفت اصل تزئینی هنر ایران. تهران: پیکره. در این کتاب به بازنمایی اصول مرسوم در مبانی هنرهای سنتی ایران پس از اسلام پرداخته شده و اصول هفت‌گانه نقاشی ایران، به تفکیک، مورد بررسی قرار گرفته است. در این کتاب از نقش واق‌به‌عنوان اصل ششم نگارگری و نقاشی ایران نام برده شده و درباره‌ی زمان پیدایش این نقش در نگارگری ایرانی صحبت به‌میان آمده است.

۴- طاهری، علیرضا و زند حقیقی، مریم. (۱۳۹۱). تصویر دیو، غول و جن در کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی. نقش‌مایه. شماره دوازدهم. ۲۷-۳۸. آنچه در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است، شرح دقیق ساختار ظاهری و رفتاری این موجودات، به ویژه سه گونه دیو، جن و غول و انواع و اسامی آنها است. همچنین در برخی موارد ریشه‌های سنتی، روایتی و مذهبی آنها به تفصیل بیان شده است.

5- Atila, Oya. (2016). Vak Vak Usluba. International Scientific Research Days On Fine Arts. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları.

در این مقاله سیستم قرارگیری نقش واق‌به‌روی طرح مارپیچ مورد بررسی قرار گرفته و نمونه‌هایی از نسخه‌های مختلف ایرانی و عربی مورد تحلیل قرار گرفته است و در آخر با مقایسه نمونه‌ها، تفاوت‌های آنها ذکر شده و بیان می‌کند که نقش مزبور در آثار مذهبی رایج نبوده است.

6- Kumar, Ann. (2011). The Single Most Astonishing Fact of Human Geography: Indonesias Far West Colony. Indonesia.

این پژوهش درباره‌ی سرزمین واق‌واق و مردمان آن و چگونگی پیدایش این افسانه به جست‌وجو پرداخته و مشکلات دانش جغرافیایی عرب را در انتقال اطلاعات درباره‌ی معرفی سرزمین‌های عربی در قرن سوم و چهارم ه.ق (۱۰ و ۱۱م) شرح می‌دهد.

۴. زمینه‌های شکل‌گیری عجایب‌نامه‌ها

عجایب‌نامه نویسی، نام کلی سنتی ادبی است که در فاصله قرون ۵ تا ۹ هجری قمری در ادبیات فارسی ظهور می‌کند که از یک سو با کتاب‌های جغرافیایی و سفرنامه‌ها، خصوصاً سفرنامه‌های دریایی و از سوی دیگر با کتاب‌های طبیعیات یونانی و رومی، به خصوص طبیعیات ارسطو در ارتباط است (محرمی، ۱۳۹۷: ۷۰). تألیفات مربوط به این نوع ادبی، جزیی از علایق کلی دانشمندان مسلمان به مطالعه پدیده‌های طبیعی مانند جانوران، نباتات و معدنیات و همچنین آثار و ابنیه تاریخی کشورها اعم از مصر، بین‌النهرین و ایران باستان است. آنچه این علاقه را در مسلمانان برانگیخته، یکی وجود میراث کهن به خصوص میراث به‌جا مانده از یونان باستان و دیگری داستان‌های اعجاب‌انگیز قرآن کریم مانند اصحاب کهف و آیات دیگری است که پیوسته انسان را به تفکر در نشانه‌های صنع الهی دعوت می‌کنند (سعادت به نقل از محرمی، ۱۳۹۷: ۷۰). آغاز این نوع از نوشتار به‌عنوان گونه‌ای ادبی متمایز از دایره‌المعارف‌های طبیعی را می‌توان کتاب «عجایب‌البلدان» ابوالمؤید بلخی دانست که در فاصله سال‌های حکومت منصور بن نوح سامانی در قرن چهارم نوشته شده است. اما معروف‌ترین این نوع ادبی «عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات» زکریای قزوینی است. کتاب قزوینی بهترین شرح روش‌مند از یک کیهان‌نگاری کامل در ادب فارسی-عربی است.

عجایب‌نامه‌ها را به سه دسته غیر روایی (جنبه گزارشی و توصیفی صرف دارد و وجوه داستانی و روایتی در آن غالب نیست)، روایی (امور شگفت را در قالب گزارشی داستانی ارائه می‌دهد) و ترکیبی از روایی - غیر روایی تقسیم می‌کنند. گونه اول که به نوعی دانش‌نامه طبیعی و جغرافیایی به‌شمار می‌آید، گزارشی نسبتاً دقیق از شگفتی‌های اعیان طبیعت مانند صور فلکی، مکان‌ها جمادات، نباتات و حیوانات ارائه می‌دهند. عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات و همچنین عجایب‌البلدان اثر ابوالمؤید بلخی، از آثار دسته اول هستند. در دسته دوم، امور غریب در قالب داستان‌ها و روایت‌های راست و ناراست یا واقعی و تخیلی به همراه باورها و پنداشت‌های اقوام و ملل مختلف بازگو می‌شود. عجایب‌الهند اثر ناخدا بزرگ بن شهریار رامهرمزی (نیمه اول قرن چهارم هجری) از جمله این آثار است. در نوع سوم نیز گزارش توصیفی نویسنده از اعیان طبیعت با برخی حکایات و روایت‌پردازی‌های خیالی همراه است، همچون عجایب‌نامه طوسی (حری، ۱۳۹۰: ۱۴۲).

۵. شناخت‌نامه زکریای قزوینی و کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات

زکریا محمدبن محمود مکه‌مونی قزوینی به سال ۶۰۳ هجری قمری در قزوین متولد شد. وی تحصیلات عالی خود را در بغداد ادامه داد و در علوم نقلی و عقلی سرآمد و از مشاهیر فقهای شافعی شد. همچنین تبحر وی در علوم طبیعی چنان عالم‌گیر شد که دانشمندان اروپایی او را بلیناس^۲ عرب لقب دادند. وی مدتی در زمان خلافت عباسیان بر مسند قضاوت شهرهای حله و واسط تکیه زد (ابراهیمی، ۱۳۹۱: ۵). از زکریا قزوینی دو اثر مهم به جا مانده است: کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات که مربوط به کیهان‌شناسی و شامل دو بخش است. بخش اول درباره موجودات و اجرام آسمانی و بخش دوم مربوط به موجودات و اشیای زمینی است. او در بخش اول در مورد علویات یعنی اجرام سماوی چون ماه و خورشید و ستارگان سخن می‌گوید و از ساکنان بهشت و فرشتگان صحبت می‌کند و از تقویم عربی و سوری و مشکلات گاه‌شماری یاد می‌نماید. بخش دوم درباره سفلیات است که با مقاله‌ای در مورد چهار عنصر شروع می‌شود. او زمین را براساس فرضیه بطلمیوس به هفت منطقه یا نوار آب و هوایی تقسیم می‌کند و دریاها و رودخانه‌ها را برمی‌شمارد و علت زلزله و پیدایش کوه‌ها و دره‌ها را توضیح می‌دهد. سپس به شرح تفصیلی سه عالم طبیعت که عالم جماد و عالم نبات و عالم حیوان باشد، می‌پردازد. بعد به عالم انسان و تشریح صفات و مشخصات نژادی و قبیله‌ای بشر می‌رسد و از جن و غول نیز دم می‌زند. این کتاب به عقیده بسیاری از مطلعین، اولین کار منظم و قابل ملاحظه در مورد گاه‌شماری کیهانی در ممالک اسلامی است. به همین سبب مورد توجه و علاقه کامل دنیای اسلام آن زمان قرار گرفته و اصل کتاب که به زبان عربی است و ترجمه‌های ترکی و فارسی آن به تعداد نسبتاً زیادی دست‌نویسی شده و بعضی بعداً به چاپ رسیده است (علائی، ۱۳۷۲: ۵۲۸). در این میان تعداد شش نسخه از این کتاب در دوره‌های مختلف در هند به تصور درآمده است که به شرح زیر می‌باشد:

- ۱- نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن ۱۰ هجری (۱۵۷۰ م) (تصویر ۱).
- ۲- نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن ۱۰ هجری (۶۲۵ م) (تصاویر ۲ و ۳).
- ۳- نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱ م) (تصاویر ۴ و ۵).

مطالعه تحلیلی نقش درخت سخنگو در ... (سید رضا حسینی و فاطمه حیدری) ۵۱

۴- نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن ۱۱ و ۱۲ هجری (۱۶۵۰- ۱۷۰۰ م) (تصاویر ۶ و ۷).

۵- نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵ م) (تصاویر ۸ و ۹).

۶- نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی ۱۲۳۸ هجری (۱۸ م) (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

در این میان یکی از داستان‌هایی که در این کتاب به آن پرداخته شده است، داستان سرزمین واق و افسانه درخت سخنگو است که نه تنها در این کتاب بلکه در کتاب‌های دیگری نیز مورد توجه نویسندگان و هنرمندان واقع شده است. به‌طور کلی افسانه درخت سخنگو افسانه‌ای است دیرین که بیشتر ریشه در فرهنگ و باور شرق دارد. با توجه به اینکه در بخش تجزیه و تحلیل هر اثر به معرفی داستان درخت سخنگو پرداخته شده، برای جلوگیری از تکرار مطلب در این بخش داستان درخت سخنگو بازگو نخواهد شد.

۶. تجزیه و تحلیل نقش درخت سخن‌گو در نسخه‌ها

۱.۶ نسخه عجایب المخلوقات قزوینی قرن ۱۰ هجری (۱۵۷۰ م)

یک نسخه از عجایب المخلوقات قزوینی به‌دست آمده است که اکنون در دانشگاه کلمبیا (Columbia University Museum) نگهداری می‌شود. این نسخه متعلق به مکتب بیجاپور^۳ بوده و در دکن^۴ مصور شده است (تصویر ۱).

تصویر ۱. ساکنان جزیره الیمنی و جلوس ملکه واقواق. گواش و طلا روی کاغذ. ۲۷×۲۱ سانتیمتر. قرن ۱۵۷۰ میلادی. هند.

منبع: www.artnet.com

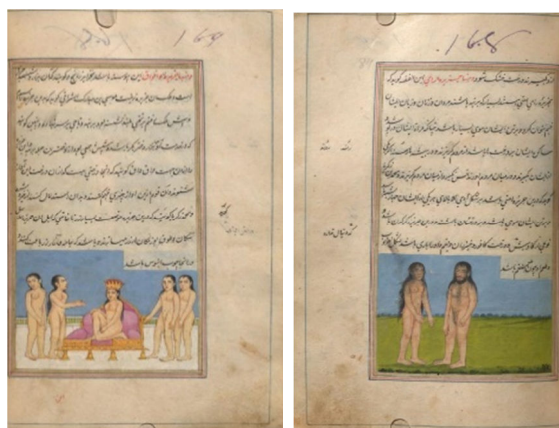
متن آن به عربی کتابت شده و نظام صفحه‌آرایی تصویر به این گونه است که متن و تصویر درون کادری با چند خط سیاه قرار گرفته‌اند و تصویر در میانه صفحه نمایش داده شده است. تکنیک آن گواش و طلا به روی کاغذ بوده و در اندازه ۲۷×۲۱/۶ سانتیمتر کار شده است. ساختار این اثر متشکل از ترکیب ثابت متن و تصویر است که طی یک قاعده کلی، بخشی از متن در بالای صفحه قرار گرفته، سپس تصویر در میانه صفحه به نمایش درآمده است و ادامه متن در زیر تصویر نوشته شده است. اطلاعاتی از هنرمند یا هنرمندان تصویرگر این نسخه در دست نیست. فضای اثر، از آن حیث که واقعه‌ای خیالی را نشان می‌دهد، دارای خصالتی تصویری است اما نشان از زمان و مکان واقعه ندارد. همچنین ترکیب‌بندی اثر از آن جهت که تمامی پیکره‌ها در حالت عمودی نشان داده شده، از نوع ایستا و متمرکز است. این صفحه، تصویری را نمایش می‌دهد که ملکه جزیره بر تختی جلوس کرده و دوشیزگان در اطراف او هستند. ترجمه متن صفحه این گونه شرح می‌دهد که: «موسی بن المبارک السیرافی می‌گوید که داخل شدم بر آنها و دیدم که ملکه آن‌ها عریان بر تختی نشسته و تاجی از طلا بر سر اوست و

نزد او چهار هزار بردهٔ باکره. در سرزمین واقواق نوعی درخت وجود دارد که از میوهٔ آن صوت واقواق شنیده می‌شود و اهالی آن سرزمین از آن چیزی فهم‌کنند. محمدبن زکریای رازی می‌گوید که در این سرزمین طلا بسیار است و اهل آنجا زنجیر سگان و طوق بوزینگان را از طلا سازند و در آنجا شاهین وجود دارد. جزیرهٔ السلاهی پر از خیر است و اگر کسی از مسلمانان داخل آن شود، خارج نخواهد شد از آنجا از خوبی و خیر بسیار و از عجایب آن زیادی طلا و شهاب‌سنگ و شاهین‌ها است». چنانکه در تصویر ۱ دیده می‌شود، هنرمند به تصویرگری مستقیم متن نویسنده پرداخته، اما از تصویرگری همهٔ آنچه متن نسخه شرح داده، پرهیز نموده و فقط ملکه و دوشیزگان باکره را آن‌طور که متن نسخه عریان توصیف کرده، به تصویر کشیده است. همچنین ترکیب‌بندی اثر به گونه‌ای است که برای برقراری تعادل در صفحه، دو تن از دوشیزگان با حرکات متنوع دست‌ها و ملکه نیز با دستانی که گویی اشاره به دوشیزگان دارد، نمایان شده‌اند و این مسئله موجب ایجاد کیفیت حرکت درون تصویر شده است. از جمله خلاقیت‌هایی که هنرمند در این اثر به کار برده، ایجاد نوعی عمق در صفحه به‌واسطهٔ قرارگیری پیکره‌ها در پیش‌زمینه و پس‌زمینه است. علاوه بر این قرارگیری، ملکه در مرکز تصویر، سبب بروز نقطهٔ تمرکز شده و تاج و تخت طلای او تمام توجه بیننده را به خود جلب می‌کند. استفادهٔ غریزی هنرمند از دو رنگ مکمل سبز و قرمز در رنگ‌آمیزی دامن دوشیزگان، نوعی تضاد و در نهایت هماهنگی رنگی را موجب گردیده است. علاوه بر این هنرمند برای خلق اصول کیفی حاکم از ویژگی توازن غیر قرینه نیز بهره برده است، چنانکه در تصویر ۱ دیده می‌شود دو تن از دوشیزگان در سمت راست ملکه و دو تن دیگر در سمت چپ ملکه قرار گرفته‌اند. با آنکه متن نسخه به وجود درختی با صوت واقواق اشاره کرده اما تصویری از آن وجود ندارد. بنابراین نمی‌توان دربارهٔ جایگاه این نقش در این نسخه سخن گفت. سرشانه‌های پهن، کمرهای باریک، عدم ظرافت در طراحی اندام زنانه، اشاره جزئی به جزئیات اندام زنانه، چهره‌های گرد با چانه‌های کوچک، صورت‌های سه رخ، نیم رخ و تمام رخ، موهای نازک و بلند، عدم تنوع رنگ پوست افراد و فقدان گویایی چهره در بیان احوالات درونی از جمله کیفیات طراحی این نسخه می‌باشد.

۲.۶ نسخهٔ عجایب المخلوقات قرن ۱۰ هجری (۱۶۲۵م)

نسخهٔ دیگری از عجایب المخلوقات قزوینی در قرن دهم هجری مصور شده است که اکنون در کتابخانهٔ دانشگاه مک‌گیل (Library of the McGill University) محافظت می‌شود. این نسخه به

خط زیبایی نستعلیق آرایش یافته و به زبان فارسی کتابت شده است. اطلاعات نسخه حاکی از آن است که این نسخه به عیسی‌الدین شاپور بن عثمان اختصاص داده شده است. نظام صفحه‌آرایی واحدی بر کل نسخه حاکم است که در آن متن و تصویر محصور در چند کادر به رنگ‌های آبی، قرمز و طلایی است و اندازه کادر متنی آن $17 \times 9/5$ سانتیمتر است. نام و مشخصات هنرمند یا هنرمندان این نسخه بر ما پوشیده است. فضای نگاره نمایش‌گر تعداد معدودی پیکره به همراه متن نسخه است که نشانی از زمان و مکان متعین ندارد. بنابراین فضای حاکم بر این نگاره دارای خصلتی تصویری است. تمامی پیکره‌ها به جز پیکره ملکه که در مرکز تصویر قرار گرفته، در حالت عمودی و ایستاده قرار دارند و همین امر موجب شده بنیان ترکیب‌بندی اثر ایستا و متمرکز باشد. این نسخه نیز تصویری از ملکه جزیره واقواق و بومیان آن جزیره را نمایش می‌دهد (تصاویر ۲ و ۳).

تصاویر ۲ و ۳. ساکنان جزیره واقواق و ملکه آن‌ها. نسخه عجایب المخلوقات قزوینی. 15×24 Cm. هند. قرن دهم هجری (۱۶۲۵ م).

منبع: archive.org

متن این نسخه به زبان فارسی است و در تصویر ۲ این چنین آغاز می‌شود: «ابن فقیه می‌گوید که به جزیره رامنی امته هستند بسیار که برهنه باشند مردان و زنان، و زبان ایشان فهم نتوان کرد و بر تن ایشان موی بسیار باشد چنانکه همراه ایشان درپوشد (از نظرها پنهان گردد). مساکن ایشان بر درخت‌ها باشد. از مردم گریزند و در بیشه‌ها رسند. اگر یکی از ایشان بگیرند و در میام مردم آورند اُنس نگیرد، از میان مردم گریزد. محمد بن زکریا گوید که در این جزیره

امتی باشد بر شکل آدمی بالای هریکی از ایشان چهار وجب باشد و بر تن ایشان موی باشد و بر درختان باشند و در این جزیره کرگدن باشد و نوعی از گاومیش و درخت کافور و خیزران و بقم، و او را باری باشد به شکل خرنوب و طعم آن همچون طعم علقم باشد». چنانکه در تصویر ۲ دیده می‌شود. هنرمند، زن و مردی را برهنه با موهایی بلند بر سر و تن نمایش داده است؛ همان‌طور که متن نسخه شرح داده است، اما هیچ‌یک از موارد دیگری که در متن وجود دارد از قبیل مسکن گرفتن آنان بر روی درخت، کرگدن و گاومیش و درخت کافور و خیزران و بقم را مصور نموده است. در صفحه دیگری از این نسخه، که در تصویر ۳ مشاهده می‌شود، هنرمند ملکه جزیره را با تاجی شاهنشاهی که بر تختی از جنس طلا جلوس کرده، نشان می‌دهد. در اطراف او دوشیزگان برهنه قرار دارند که اندام‌هاشان حجم پردازی شده و به‌نظر می‌رسد در حال گفت‌وگو با ملکه هستند. متن این صفحه نیز همان مطالبی را ارائه می‌دهد که در نسخه پیشین بدان اشاره شد، از این رو برای جلوگیری از تکرار مطلب به متن این صفحه اشاره نمی‌شود. اصول کیفی حاکم بر این تصویر شامل تقارنی است که در ترسیم پیکره‌ها به کار بسته شده و همین امر موجب برقراری تعادل در تصویر شده است؛ چنانکه در تصویر ۳ دیده می‌شود، ملکه در مرکز و دوشیزگان در اطراف او واقع شده‌اند. طراحی قوی، رعایت تناسبات و حجم‌پردازی پیکره‌ها، و به کارگیری رنگ‌های ملایم از جمله عناصر حاکم بر تصویر است. در این نسخه نیز تصویری از درخت معروف جزیره به چشم نمی‌خورد در حالی که متن نسخه به آن اشاره نموده است. کیفیات طراحی این نسخه عبارتند از: بدن‌های توپُر با خطوطی نرم و منحنی، عدم رعایت ظرافت در طراحی پیکره‌های زنانه و تأکید بر زن بودن پیکره‌ها به‌واسطه نشان دادن اندام‌های خاص زنان و در مردان به واسطه نمایش ریش، چهره‌های ساکن با نگاهی خیره، صورت‌های توپُر با چشم و ابروی سیاه و حالت سه‌رخ و نیم‌رخ، موهای صاف و آویزان، عدم تنوع در رنگ پوست افراد و عدم بیان حالات درونی به وسیله چهره.

۳.۶ عجایب‌المخلوقات ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱م)

نسخه دیگری از عجایب‌المخلوقات قزوینی موجود در موزه بریتانیا (British Museum) در دوره محمدعادل شاه^۵، حاکم بیجاپور به تصویر درآمده است که دارای تصاویر بسیار زیبایی است (تصاویر ۴ و ۵).

تصاویر ۴ و ۵. ساکنان جزیره واق و درخت واقواق. عجایب المخلوقات قزوینی. 21 × 31 Cm. دوره محمدعادلشاه. ۱۰۶۱ هجری. هند. (۱۶۵۱ م).

منبع: www.qdl.qa

زبان نسخه فارسی و کتابت آن به خط نسخ می‌باشد. تمامی صفحات این نسخه به دو کادر آبی و طلایی مزین شده است که متن و تصویر را دربرمی‌گیرد و ساختار اثر به گونه‌ای است که خارج از کادر اصلی، مطالبی به صورت مورب که شامل پرسش و پاسخ در امور صوفیه، عرفا و ذات خداوند، در حاشیه کاغذ نوشته شده است. هویت هنرمندان تصویرگر این نسخه بر ما پوشیده است. هر دو تصویر، نشان‌دهنده یک واقعه بدون زمان و مکان مشخص هستند از این رو فضای حاکم بر آن‌ها دارای خصلتی تصویری است.

تصویر ۴ دارای ترکیب‌بندی پویایی است؛ از آن جهت که پیکره‌های نشسته بر روی درخت هریک با حالتی متفاوت بر روی شاخه‌های درختان نشسته و هرکدام رو به جهتی می‌نگرند. همچنین حرکات دستان پیکره‌ها سبب پویایی ترکیب‌بندی شده است. در تصویر ۵ درخت سخنگو درست در مرکز کادر قرار گرفته و شاخه‌های آن به اطراف منتشر شده است و از این رو دارای ترکیب‌بندی ایستا و پویا است. در این نسخه بر خلاف دو نسخه قبلی، تصویری از ملکه و دوشیزگان وجود ندارد، در مقابل، نقاش تلاش خود را بر تصویرگری مردمان جزیره و درختان معروف آن معطوف کرده است. در تصویر ۴ مردمی را به روی درخت تصویر کرده و این چنین شرح می‌دهد:

... و از آن جمله جزیره رامنی است. در آن جزیره از عجایب، آن مقدار است که حد و نهایت ندارد. ابن الفقیه گوید که در آن جزیره مردمان برهنه پای، برهنه تن مردان و زنان شان، و سخن ایشان فهم نمی‌شود. مسکن ایشان سرهای درختان است و بر بدن‌هایشان موی‌ها دراز است که می‌پوشاند سترهایشان یعنی عورت‌شان. ایشان امتی‌اند که عددشان

مطالعه تحلیلی نقش درخت سخنگو در ... (سید رضا حسینی و فاطمه حیدری) ۵۷

حد و نهایت ندارد. خوردن ایشان میوه درختان است و می‌خورند آنچه می‌خورد آدمی. غایت آنکه افراد می‌گریزند و گویند که کسی یکی از ایشان را گرفته بود و برده بود به موضعی که مسکن بنی آدم است و او از ایشان می‌گریخت و... می‌رفت، و صورت ایشان این است (تصویر ۴).

چنانکه در تصویر دیده می‌شود، افرادی به روی درخت هستند، از زن و مرد که طبق متن نسخه برهنه تصویر شده‌اند. آنها در حالت‌های مختلف نمایان شده‌اند و بدن‌هاشان اندکی حجم نمایی شده است. اما هنرمند چندان در قید رعایت تناسب اندام آنها نبوده است، از آن جهت که بالاتنه و دست‌ها بسیار بلندتر از پایین تنه تصویر شده‌اند. در صفحه دیگری از همین نسخه که در تصویر ۵ دیده می‌شود، هنرمند درخت پیر و کهنسالی را با شاخه‌های متعدد و برگ‌هایی کشیده و سبز تصویر نموده است که بسیار زیبا تصور شده است. این درخت در مرکز تصویر قرار دارد و سرهای انسانی که به نظر می‌رسد سرهای مردانه باشند، بر روی آن تصویر شده است. سرهای بی‌مو با چهره‌پردازی‌های مشابه از یک نظام زیبایی‌شناختی واحد پیروی می‌کند که در آن چشم‌ها درشت و مخمور، بینی از نیم‌رخ و جهت نگاه‌ها، هریک به سویی نمایان شده است. هنرمند برای خلق اصول کیفی حاکم در تصویر از تمهید تنوع در ترسیم سرها و پیکره‌های روی درخت سود جسته و از طریق متوازن کردن درخت حسی از تعادل را در صفحه به وجود آورده است. به علت قرار گرفتن تنه درخت در مرکز تصویر عنصر تمرکز در تصویر قابل تشخیص است. از سوی دیگر ترسیم سرها و پیکره‌ها به روی شاخه‌های متعدد موجب گردش چشم درون کادر شده و عنصر بصری حرکت در کادر خودنمایی می‌کند. بنابراین حسی از تمرکز و حرکت در هم آمیخته است که به‌طور هم‌زمان هر دو کیفیت مزبور را به بیننده القاء می‌کند. عناصر هنری حاکم در تصویر حاکی از رنگ‌های جاندار و پخته‌ای چون نارنجی، قرمز، سبز و خاکستری می‌باشد که در کنار هم هماهنگی رنگی را سبب شده و در نهایت کنتراست رنگی زیبایی را به نمایش گذاشته است. علاوه بر این خطوط در نهایت قاطعیت به کار گرفته شده و طرح دارای استحکام می‌باشد. بدین ترتیب کیفیت طراحی در این نسخه بسیار قوی می‌نماید.

۴.۶ عجایب المخلوقات ۱۱ و ۱۲ هجری (۱۶۵۰-۱۷۰۰ م)

این نسخه که اکنون در موزه هنر هاروارد (Harvard Art Museums) نگهداری می‌شود در دکن مورد تصویرگری قرار گرفته و به زبان عربی نگارش شده است. نظام صفحه‌آرایی نسخه

ترکیب مشخصی از متن و تصویر را نشان می‌دهد که در آن تصاویر در فضایی آزاد و بدون هیچ کادر دربرگیرنده‌ای مابین متن و یا بالای آن قرار گرفته‌اند. این نسخه با تکنیک جوهر، آبرنگ مات و طلا به روی کاغذ و در اندازه $17/2 \times 30/1$ سانتیمتر کار شده است.

تصاویر ۶ و ۷. ساکنان جزیره رامنی و ملکه آنان و درخت واقواق. عجایب المخلوقات قزوینی. آسیای جنوبی، هند، دکن. ۱۷۰۰. $1/30 \times 2/17$ cm. ۱۶۵۰ میلادی.

منبع: www.harvardartmuseums.org

دو صفحه از این نسخه که در تصاویر ۶ و ۷ قابل رویت است، صحنه‌هایی از ساکنان جزیره واقواق، ملکه جزیره و درخت سخنگو را نشان می‌دهد. فضای حاکم بر تصاویر مزبور فضایی با خصلت تصویری را نشان می‌دهد چرا که در هر تصویر موضوعی به نمایش گذاشته شده است که فارغ از زمان و مکان بوده اما در آن تعدد وقایع دیده نمی‌شود. بنیان ترکیب‌بندی اثر در تصویر ۶ به واسطه قرارگیری ملکه در مرکز و دوشیزگان در اطراف، نوعی قرینگی به وجود آورده که موجب ایستایی تصویر شده است. اما در تصویر ۷ بنیان ترکیب‌بندی اثر علاوه بر ایستایی از پویایی و تحرک برخوردار می‌باشد. چنانکه در تصویر ۷ دیده می‌شود. پیکره‌ها در حالت‌های پر جنب و جوش بر درخت‌هایی با بن باریک عمودی به تصویر کشیده شده‌اند. در تصویر ۶ ملکه نشسته بر سریر به همراه دوشیزگان برهنه و عریان تصویر شده و متن این صفحه حاوی همان اطلاعاتی است که در نسخ پیشین بدان اشاره شد. در تصویر ۷ درختی به نمایش درآمده است که به گفته محمدبن زکریای رازی، اهالی سرزمین واقواق به روی آن سکنی گزیده‌اند. متن صفحه حاوی اطلاعاتی از قبیل نامفهوم بودن کلام مردمان جزیره و طول قد آن‌ها که چهار وجب است و می‌گوید که جزیره واقواق متصل است به جزیره زابج و مسیر آن

از طریق نجوم عنوان شده است. همچنین آن را شامل هزار و هفتصد جزیره معرفی می‌کند که تحت فرمانروایی یک زن است. تصویرگری با استفاده از ارجاعات تصویری مستقیم آورده شده در متن انجام شده است از این رو پای‌بندی هنرمند به متن نسخه آشکار است. کیفیات بصری حاکم در تصویر ۶ شامل برقراری تعادل از طریق قرارگیری دوشیزگان در دو سوی چپ و راست ملکه، تأکید و تمرکز از جهت قرارگیری ملکه با تاج و تخت طلائی‌اش در مرکز تصویر. همچنین دامن قرمز رنگ دوشیزگان در دو طرف تصویر موجب حرکت چشم بیننده از نقشی به نقش دیگر شده است. در تصویر ۷ سه درخت با بن باریک و شاخه‌های پر برگ و شکوفه، مأمن پیکره‌هایی قرار گرفته‌اند که در حالت‌های مختلف به تصویر کشیده شده‌اند. نظام زیبایی‌شناختی چهره‌ها به گونه‌ای است که از حالت نیم‌رخ نمایش داده شده اما بدن‌ها از نمای سه رخ به تصویر کشیده شده‌اند. بعضی چهره‌ها دارای ریش و برخی بدون ریش هستند. در مقابل همه آنها با کلاه مخصوصی نمایان شده‌اند. شکوفه‌های قرمز رنگ روی درختان همچون نقاط حرکت موجب چرخش چشم بیننده درون صفحه شده و نوع قرارگیری پیکره‌ها روی درخت حسی از جنبش و ریتم را درون کادر زنده می‌کند. در این تصویر هنرمند تنوع را در رنگ پوست پیکره‌ها به خوبی نشان داده است. عناصر هنری به کار رفته در این تصویر شامل رنگ‌های مکمل سبز و قرمز و خطوط نرم و سیال است که موجب جذابیت بصری تصاویر گشته است. علاوه بر این موارد که موجب تقویت کیفیت طراحی تصویر شده، موارد دیگری همچون بدن‌های توپُر و فربه زنان و اندام باریک مردان، تأکید بر خطوط کناره‌نما، ترسیم چین و شکن دامن زنان، چهره‌های گرد با ابروان قوس‌دار، موهای نازک و آویزان، چهره‌های نیم‌رخ و در بعضی موارد سه‌رخ و در یک مورد (چهره ملکه) تمام‌رخ و نمایش لبخند بر چهره زنان از دیگر ویژگی‌های تصاویر نسخه مزبور است.

۵.۶ عجایب‌المخلوقات ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵ م)

نسخه‌ای از عجایب‌المخلوقات قزوینی که اکنون در برلین (State Library of Berlin) محافظت می‌شود درخت سخنگو را برخلاف دیگر نسخه‌ها توصیف می‌کند. این نسخه که به سال ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵ م) مصور شده است، به زبان فارسی و با خط دیوانی کتابت شده و دارای سبک تصویری متفاوتی از دیگر نسخه‌ها است. صفحه‌آرایی نسخه مزبور که دو صفحه از آن در تصاویر ۸ و ۹ قابل رؤیت است، تصاویر را لابه‌لای متون قرار داده، بدون اینکه بخواهد متن و تصویر را به واسطه کادری از یکدیگر و یا از فضای پیرامون صفحه جدا کند. در این دو

تصویر، غلبه تصویر بر متن محسوس است زیرا تصاویر بسیار جاندار و گیرا به تصویر کشیده شده‌اند و انتخاب خط دیوانی برای کتابت آن با نوع تصویرسازی نسخه هماهنگ و متناسب افتاده است. اطلاعی از هنرمندان تصویرگر این نسخه در دست نیست اما رکن‌الدین عرف کوجرخان ابن بهادر خان ابن طاهر خان افغان سروانی از اولاد شاه سلیمان را به عنوان خطاط آن معرفی می‌کند. خصلت حاکم بر فضای این تصاویر خصلتی تصویری است، چرا که نمایش‌گر رویدادی می‌باشد از زمان و مکان. ترکیب‌بندی از نوع ایستا و پویا است زیرا در هر دو تصویر عناصر عمودی در تصویر برتری داشته و پویایی تصویر با وجود سرهای روی درخت که هریک به جهتی می‌نگرند تشدید شده است. در تصاویر ۸ و ۹ صفحاتی از این نسخه به نمایش درآمده است که مربوط به داستان مورد نظر در این پژوهش می‌باشد.

تصاویر ۸ و ۹. ساکنان جزیره واقواق و درخت واقواق. عجایب المخلوقات قزوینی. به خط رکن الدین عرف کوجرخان ابن بهادرخان ابن طاهرخان افغان سروانی. هند. ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵ م).

منبع: digital.staatsbibliothek-berlin.de

این تصاویر ساکنان جزیره واقواق و درخت افسانه‌ای آن را نشان می‌دهد. در یکی از صفحات این کتاب (تصویر ۸) افرادی به روی درخت به صورت برهنه و عریان تصویر شده‌اند، همان‌طور که متن نسخه آن‌ها را توصیف می‌کند. در تصویر دیگری از صفحات پایانی کتاب (تصویر ۹) درباره درختی سخن به میان آمده است که توصیف آن چنین است:

مطالعه تحلیلی نقش درخت سخنگو در ... (سید رضا حسینی و فاطمه حیدری) ۶۱

درختی است عظیم و ثمر او همچون سر انسان چون شب شود سرها بر زمین بیفتند، روز شود همان‌جا قایم شوند. چنانچه حیوانی است عظیم سر او چون فیل و پاهای همچون فیل، هردو بازو دارد که از آن پرواز می‌کند در جزیره چین بودن اوست.

این نسخه با صراحت درباره درختی صحبت می‌کند که میوه‌اش همچون سر آدمیان است و چنان توصیف می‌کند که گویی آنها زنده‌اند، زیرا از افتادن و پنهان شدن آنها صحبت می‌کند؛ اعمالی که مختص جانداران است. از جمله تمهیدات بصری به‌کار رفته در مصورسازی تصویر ۸ قرارگیری تصویر در وسط صفحه است که سبب بروز تمرکز درون صفحه شده است. همچنین هنرمند برخی فرم‌ها را بدون رنگ رها کرده تا از طریق حفظ فضای مثبت و منفی اهمیت موضوع را القاء کند. علاوه بر این، طراحی اثر دارای استحکام و نشان از تسلط هنرمند دارد. در تصویر ۹ غلبه تصویر بر متن از جهت آن‌که فضای بیشتری از صفحه را به خود اختصاص داده، قابل رویت است. درخت مورد نظر در سمت راست صفحه قرار گرفته و دارای بن باریک و برگ‌های متعددی است. بر سر هر شاخه درخت یک سر انسانی قرار گرفته که به نظر می‌رسد سرهای مردانه باشند. همچنین نگاه هریک از سرها رو به سوی است و تمامی آنها از نمای نیم‌رخ و با سری بی مو یا موهایی کم‌پشت بازنمایی شده‌اند و رنگ پوست آنها تیره و متمایل به زرد است. علاوه بر این، فرم‌های به‌کار رفته در این تصویر به‌گونه‌ای است که موجودات و گیاهان ناشناخته‌ای را به نمایش گذاشته است. چنانکه در تصویر ۹ مشاهده می‌شود موجودی عظیم در پای درختی با میوه‌هایی به شکل سر انسان دیده می‌شود که سر و پایی همچون فیل و بدنی همچون پرنندگان دارد. این درخت و حیوان افسانه‌ای زیر آن، فرم‌های تخیلی هستند که توسط نویسنده توصیف و به دست هنرمند نقش‌آفرینی شده‌اند. کیفیت‌های طراحی حاکم بر تصاویر این نسخه شامل: بدن‌های توپُر و فربه، چهره‌های پویا به‌واسطه نمایش حالت تعجب و بهت زدگی، همچنین موهای صاف و کم‌پشت و عدم شفاف‌سازی جنسیت سرها در تصویر ۹. در مقابل تصویر ۸ نمایش‌گر صورت‌های گرد و ابروان قوس دار با چشمان درشت و حالت نیم‌رخ چهره‌ها و موهای مجعد است.

۶.۶ عجایب‌المخلوقات ۱۲۳۸ هجری (۱۸م)

نسخه دیگری از عجایب‌المخلوقات قزوینی به دست آمده است که در اصل و نسب آن شک و شبهه وجود دارد. کارشناسان آن را متعلق به هنر هند عنوان کرده و تاریخ آن را به سال ۱۲۳۸ هجری (۱۸ م) تخمین زده‌اند (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

تصاویر ۱۰ و ۱۱. ملکه جزیره واقواق و درخت واق. عجایب المخلوقات قزوینی. آبرنگ مات، طلا، جوهر سیاه و قرمز به روی کاغذ. Cm 34 × 24. هند. ۱۲۳۸ هجری (۱۸ م).

منبع: pudl.princeton.edu

متن این نسخه به زبان فارسی و با خط زیبایی نستعلیق کتابت شده است. ساختار این اثر ترکیبی از متن و تصویر است و طی یک قاعده کلی تمامی صفحات مزین به یک کادر با حاشیه طلایی بوده که متن و تصویر را دربر گرفته است. تکنیک آن جوهر و آبرنگ مات به روی کاغذ کرم رنگ است که در اندازه ۳۴ × ۲۴ سانتیمتر کار شده است. هنرمند یا هنرمندان تصویرگر این نسخه ناشناخته‌اند اما در صفحه پایانی نسخه شخصی به نام ملک وهاب را حامی آن معرفی نموده و رقم «خاک پای اهل ایمان عبدالله ولدعلی بیگ دماوندی» در آن دیده می‌شود. در این نسخه نیز همچون نسخه‌های پیشین فضای اثر دارای خصلتی تصویری است. ترکیب‌بندی تصویر ۱۰ و ۱۱ از نوع ایستا و قرینه است از آن حیث که در تصویر ۱۰ عناصر اصلی تصویر اعم از درختان و پیکره‌ها و حیوانات در چهار گوشه تصویر و بیشتر در حالت عمودی به تصویر کشیده شده‌اند و تصویر ۱۱ ملکه را در مرکز تصویر نشان می‌دهد که دو درخت راست قامت و چهار پیکره ایستاده و نشسته در اطراف او قرار دارند. در تصویر ۱۰ متن نسخه از این قرار است:

و منها جزیره الوقواق: و این پیوسته باشد به بحر زایج و گویند که هزار و هفتصد جزیره است و پادشاه ایشان زنی باشد. موسی بن المبارک سیرافی رحمه‌الله گوید که بدین جزیره رسیدم و پیش ملک او که عرجون نام داشت رفتم

مابقی متن در صفحه بعد که در تصویر ۱۱ دیده می‌شود چنین ادامه می‌یابد:

و او برهنه بر تختی نشسته بود و تاجی بر سر و چهار هزار دختر در خدمت او بودند همه برهنه و این جزیره را جهت آن واق‌واق گویند که در آنجا درختان هست که بار او سر حیوانات است و از آنجا آوازهای عجیب می‌آید و آن قوم از آن آواز چیزی استدلال کنند از خیر و شر و محمدبن زکریا گوید که در این جزیره موضعی هست بسیار زر تا غایتی که اهل جزیره سلاسل سگان و طوق بوزینگان از زر سازند و بیشتر پوشیدنی ایشان از زر باشد و آنجا چوب آنوس بسیار باشد و این جزیره بود بسیار چیز و کسی که در این جزیره رود بیرون نتواند آمد از بسیاری چیز. در این جزیره باز سفید و شاهین بسیار بود و پادشاه او تحفه از بهر ملک صین روانه کند و اگر هدایا باز دارند به جزیره سلا باران نیاید و این را ابن فقیه در کتاب خود آورده است.

چنانکه شرح داده شد، در این نسخه نیز به صراحت به وجود درختی با سرهای حیوانی اشاره شده است و تصویر ۱۱ نمایش‌گر این موضوع است. در این نگاره وجود دو درخت سخنگو جلب توجه می‌کند؛ در حالی که در نسخه‌های پیشین فقط یک درخت سخنگو تصویر شده بود. در تصویر ۱۱ که موضوع اصلی بحث این پژوهش است، هنرمند برای برقراری تعادل از ویژگی تقارن بهره برده و درختان سخنگو را به‌همراه دختران و گوینده داستان را در دو طرف ملکه قرار داده است. علاوه بر این قرار گرفتن ملکه بر سریری از جنس طلا در وسط تصویر موجب ایجاد تمرکز در صفحه شده است. تنوع رنگی در این نسخه توجه هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. رنگ‌های ملیح و چشم‌نوازی چون بنفش کم‌رنگ برای تپه پشت ملکه و گل‌بوته‌های رنگارنگ در پای سنگ‌های رنگی بر ملاحظت و زیبایی تصویر افزوده است. همچنین استفاده غریزی هنرمند از رنگ‌های مکمل آبی و نارنجی در لباس اشخاص داستان و رنگ سبز زیر پای پیکره‌ها با نقاط قرمز رنگی که در قالب گل‌بوته‌ها رنگ‌آمیزی شده‌اند، نوعی تضاد رنگی را به نمایش گذاشته است. هنرمند به واسطه پلان بندی تصویر و رنگ‌آمیزی پلان‌ها از تیره به روشن، حسی از عمق و بعد به فضای اثر بخشیده است. پلان اول که دربرگیرنده داستان اصلی است، محل قرارگیری ملکه، و درختان و درخت سخنگو است. پلان دوم تپه‌ای است به رنگ بنفش کم‌رنگ که با گل‌بوته‌های سبز و قرمز آرایش یافته و پلان سوم پس‌زمینه‌ای به رنگ کاغذ زمینه است که تداعی‌گر دوردست‌هاست. چنانکه در تصویر ۱۱ دیده می‌شود هنرمند دو درخت باریک بن با شاخ و برگ‌های کم تراکم را به تصویر کشیده است که انواع سرهای انسانی و حیوانی با رنگ‌های متنوع بر روی آن دیده می‌شود. بر روی درخت

سمت راست تصویر سه سر حیوانی وجود دارد که به دلیل عدم کیفیت نگاره و کوچک بودن نقوش، جنسیت آنها قابل تشخیص نیست. بر روی درخت سمت چپ که پرشاخ و برگ‌تر از درخت دیگر تصویر شده، تعداد ۵ سر دیده می‌شود که در این میان دو سر انسانی و سه سر حیوانی هستند که جنسیت آن‌ها نامعلوم است. سرهای انسانی که به نظر می‌رسد سرهای مردانه باشند با رنگ پوست متفاوت تیره و روشن نمایان شده‌اند. عناصر بصری حاکم بر تصاویر نام برده عبارت‌اند از رنگ‌های غنی و متنوع، رنگ‌های مکمل همچون آبی و نارنجی و قرمز و سبز و تزیینات ظریف که به زیبایی اثر افزوده است. همچنین بدن‌های باریک با بالانتنه کشیده، نمایش چهره‌های بشاش و گشاده در حالت سه‌رخ، صورت‌های گرد و موهای نازک موج و بلند که بر روی شانه رها شده‌اند، ترسیم دامن‌های چین‌دار با نقش‌ها و پردازهای ظریف و تاکید بر هر دو عنصر انسان و طبیعت از جمله کیفیت‌های طراحی این نسخه می‌باشد.

با توجه به تحلیل‌های انجام شده و با در نظر گرفتن مؤلفه‌های موجود در آثار، در ادامه نتایج بررسی‌ها در جدول شماره ۱ و جدول شماره ۲، ویژگی نقش درخت سخنگو و کیفیات بصری و وجوه اشتراک و افتراق نقش درخت سخنگو در نسخه‌های هندی به تفکیک آورده شده است.

جدول شماره ۱. مقایسه تطبیقی ویژگی نقش درخت سخنگو در نسخه‌های هندی

ردیف	عنوان نسخه	تصویر فضاسازی	ساختار ترکیب بندی				موقعیت درخت در ترکیب بندی	رابطه تصویر با متن (خوانش یا عدم خوانش)	بن مابه سرها		مجموع سرها
			تکرار	توزین	توازن	تکانه			حیوانی	انسانی	
۱	عجایب‌المخلوقات ۱۰ هجری (۱۵۷۰ م)	تصوری	*				فاقد درخت	نسبتاً خوانش دارد			فاقد سر
۲	عجایب‌المخلوقات ۱۰ هجری (۱۶۲۵ م)	تصوری	*				فاقد درخت	نسبتاً خوانش دارد			فاقد سر
۳	عجایب‌المخلوقات ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱ م)	تصوری	*	*			در مرکز	خوانش دارد	*		۱۳ سر
۴	عجایب‌المخلوقات ۱۱ و ۱۲ هجری (۱۶۵۰-۱۶۶۵ م)	تصوری	*	*			سمت راست و چپ و مرکز	خوانش دارد	*		۶ پیکره
۵	عجایب‌المخلوقات ۱۱۰۶ هجری (۱۶۱۳ م)	تصوری	*	*			سمت راست	خوانش دارد	*		۸ سر
۶	عجایب‌المخلوقات ۱۲۳۲ هجری (۱۶۹۵ م)	تصوری	*	*			سمت راست و چپ	خوانش دارد	*	*	۸ سر

تنظیم جدول: نگارندگان

جدول ۲. کیفیات بصری و وجوه اشتراک و افتراق نقش درخت سخنگو در نسخه‌های هندی

ردیف	عنوان نسخه	کیفیات بصری										وجوه اشتراک و افتراق نقش درخت سخنگو	
		تعداد تغزل	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن	تغزل توازن		
۱	عجایب‌المخلوقات ۱۰ هجری (۱۵۷۰ م)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	تعداد درختان سخنگو	چهره پردازی
۲	عجایب‌المخلوقات ۱۰ هجری (۱۶۲۵ م)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	تعداد درختان سخنگو	چهره پردازی
۳	عجایب‌المخلوقات ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱ م)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	تعداد درختان سخنگو	چهره پردازی
۴	عجایب‌المخلوقات ۱۱ و ۱۲ هجری (۱۶۵۰-۱۷۰۰ م)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	تعداد درختان سخنگو	چهره پردازی
۵	عجایب‌المخلوقات ۱۱۰۶ هجری (۱۶۱۳ م)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	تعداد درختان سخنگو	چهره پردازی
۶	عجایب‌المخلوقات ۱۳۳۲ هجری (۱۶۹۵ م)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	تعداد درختان سخنگو	چهره پردازی

تنظیم جدول: نگارندگان

۷. نتیجه‌گیری

عجایب‌نامه‌ها جزو آن دسته از متون ادبی هستند که اطلاعات و مطالب آن‌ها مرز باریکی میان واقعیت و غیر واقعیت را به نمایش گذاشته است. همین امر موجب شد تا سنت عجایب‌نامه نویسی و از آن رهگذر تصویرگری این کتب رونق پیدا کند و تا چندین سده، کتابت و تصویرگری آنها در سرزمین‌های مختلف ادامه یابد. داستان‌های سیاحان و دریانوردان نقش

بسیار مهمی در به وجود آمدن این عجایب‌نامه‌ها داشته است. در این میان تصویرسازی‌های عجیب از مطالب این کتب بر جنبه خارق‌العاده بودنشان دامن زد. از میان عجایب‌نامه‌های موجود، عجایب‌نامه زکریای قزوینی از شهرت جهانی برخوردار بوده و به کرات در دوران‌های مختلف و سرزمین‌های گوناگون مورد بازنویسی و تصویرگری قرار گرفته است. با توجه به تحلیل‌های انجام‌شده بر شش نسخه عجایب‌المخلوقات جامعه آماری این پژوهش و تفسیر و ارزیابی اصول کیفی حاکم بر آنها و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های نقش درخت سخنگو در نمونه‌های مورد پژوهش، می‌توان گفت که تصاویر بررسی شده با موضوع سرزمین واقواق و درخت سخنگو با بداعت مصور شده‌اند. در پاسخ به سؤال اول پژوهش، باید چنین پاسخ داد که بر اساس تحلیل‌های انجام شده، کیفیات بصری به‌کاررفته در نقش درخت سخنگو در نسخه عجایب‌المخلوقات ۱۰ هجری (۱۵۷۰م) شامل اصولی همچون تعادل، توازن، تمرکز، حرکت و عمق است. در نسخه عجایب‌المخلوقات ۱۰ هجری (۱۶۲۵م) اصول تعادل، تقارن و تمرکز خودنمایی می‌کند. در نسخه ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱م) تعادل و توازن، تمرکز و تنوع و حرکت به چشم می‌خورد. در نسخه عجایب‌المخلوقات ۱۱ و ۱۲ هجری (۱۷۰۰-۱۶۵۰م) اصول بنیادین تعادل، تاکید و تمرکز، تنوع، حرکت و ریتم به کار گرفته شده است. در نسخه عجایب‌المخلوقات قرن ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵م) کیفیاتی همچون تمرکز و بهره‌گیری از فضای مثبت و منفی به گیرایی اثر کمک شایانی نموده است. در نسخه عجایب‌المخلوقات ۱۲۳۸ هجری (۱۸م) کیفیات بصری به کار رفته عبارت‌اند از تعادل، تقارن، تمرکز و عمق. در پاسخ به پرسش دوم می‌توان چنین پاسخ داد که بر اساس تحلیل‌های انجام شده تمامی نسخه‌ها از وجود درخت سخنگو صحبت به میان آورده و چهار نسخه از شش نسخه مورد تحلیل درخت سخنگو را به تصویر کشیده‌اند. از اشتراکات تصویری نقش درخت سخنگو یکی خصلت فضای تصویری در تمامی نسخه‌ها است و دیگری وجود سر یا پیکره‌های انسانی بر روی درخت می‌باشد که از این میان نسخه‌های ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱م) و ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵م) و ۱۲۳۸ هجری (۱۸م) دارای سرهای انسانی هستند و به نظر می‌رسد که در هر سه مورد جنسیت آنها مذكر باشد. نسخه ۱۲۳۸ هجری (۱۸م) علاوه بر سرهای انسانی دارای سرهای حیوانی نیز می‌باشد اما جنسیت آنها نامعلوم است. از دیگر تفاوت‌های نقش درخت سخنگو در نسخه‌های مورد بحث، اشاره به این مورد ضروری می‌نماید که در تمامی نسخه‌ها فقط به وجود یک درخت با ویژگی‌های مذکور اشاره شده است، اما در نسخه ۱۲۳۸ هجری (۱۸م) از وجود درختانی با میوه حیوانی خبر می‌دهد و حتی در تصویرگری این نسخه نیز هنرمند این موضوع

مطالعه تحلیلی نقش درخت سخنگو در ... (سید رضا حسینی و فاطمه حیدری) ۶۷

را در نظر داشته است. در نسخه ۱۲ و ۱۱ هجری (۱۶۵۰-۱۷۰۰ م) نیز با اینکه به وجود یک درخت سخنگو اشاره شده اما هنرمند سه درخت سخنگو به تصویر کشیده است. همچنین محل قرارگیری درخت در ترکیب بندی در نسخه ۱۰۶۱ هجری (۱۶۵۱ م) در مرکز، در نسخه ۱۱ و ۱۲ هجری (۱۶۵۰-۱۷۰۰ م) در سمت راست، مرکز و چپ، در نسخه ۱۱۰۶ هجری (۱۶۹۵ م) در سمت راست و در نسخه ۱۲۳۸ هجری (۱۸ م) در سمت راست و چپ تصویر می باشد.

پی نوشتها

۱. این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی زیباشناختی درخت سخنگو و روند شکل گیری آن در نگارگری» با راهنمایی دکتر سیدرضا حسینی در دانشکده هنر دانشگاه شاهد است.
۲. فیلسوف فیثاغورسی و از دانشمندان علوم غریبه در سده اول میلادی.
۳. یک امپراتوری فارسی زبان و مسلمان در شبه قاره هند که در سال ۱۵۲۶ توسط بابر بنیان گذاشته شد.
۴. در گذشته به بخش جنوبی شبه قاره هند دکن گفته می شد و این بخش سرزمینی مستقل به شمار می رفت.
۵. هفتمین سلطان بیجاپور که در سال ۱۶۲۷ بر تخت سلطنت نشست.

کتاب نامه

- آزند، یعقوب. (۱۳۹۳). *هفت اصل تزئینی هنر ایران*. تهران: پیکره.
- ابراهیمی، معصومه. (۱۳۹۱). «مطالعه تطبیقی دیوها و موجودات مافوق طبیعی در عجایب المخلوقات قزوینی و بحیره قزوینی استرآبادی». *ادبیات تطبیقی*. شماره ۶.
- حری، ابوالفضل. (۱۳۹۰). «عجایب نامه ها به منزله ادبیات هولناک با نگاهی به برخی حکایت های کتاب عجایب هند». *تقد ادبی*. شماره ۱۵. ۱۳۷-۱۶۴.
- دلوری، دیانا. (۱۳۹۴). *تحلیل و بررسی تصاویر کهن ترین نسخه خطی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی (موجود در کتابخانه مونیخ؛ با تأکید بر موجودات بحری)*. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا.
- سعادت، اسماعیل. (۱۳۹۱). *دانش نامه فرهنگ و ادب فارسی*. ج ۴. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- طاهری، علیرضا و زند حقیقی، مریم. (۱۳۹۱). «تصویر دیو، غول و جن در کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی». *تشمس مایه*. شماره دوازدهم. ۲۷-۳۸.
- علائی، سیروس. (۱۳۷۲). «جهان نمای زکریا قزوینی». *ایران شناسی*. سال پنجم. شماره سوم. ۵۲۶-۵۳۶.

۶۸ مطالعات فرهنگ و هنر آسیا، سال ۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

کیانی نژاد، اشرف. (۱۳۹۳). «معرفی و مطالعه نسخه خطی مصور عجایب المخلوقات قزوینی دانشگاه کمبریج». نامه بهارستان. شماره سوم. ۶۰-۷۵.

محرمی، ارغوان. (۱۳۹۷). «بررسی احجار کریمه در کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات زکریای قزوینی». رهیافت‌های اطلاع رسانی و نقد منابع ایران‌شناسی. شماره چهارم. ۶۸-۷۹.

Atila, Oya. (2016). Vak Vak Usluba. International Scientific Research Days On Fine Arts. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları.

Kumar, Ann. (2011). The Single Most Astonishing Fact of Human Geography: Indonesias Far West Colony. Indonesia.

archive.org

digital.staatsbibliothek-berlin.de

publ.princeton.edu

www.artnet.com

www.harvardartmuseums.org

www.qdl.qa